

Швейц

Стефан

Світ учора
Спогади європейця

Харків
«ФОЛІО»
2018

Зустріньмо час, який до нас прямує.

Шекспір. Цимбелін

ПЕРЕДМОВА

Я ніколи не вважав свою особу настільки видатною, щоб мене приваблювала думка розповісти іншим історію свого життя. Багато чого мусило статися, безкінечно більше, ніж зазвичай наділено (подій, катастроф та випробовувань) для одного покоління, перш ніж я набрався сміливості розпочати книжку, в котрій моє «я» — головна особа, чи то пак центр розповіді. Немає нічого менш властивого мені, ніж постати свого роду лектором під час показу діапозитивів; час надає картини, я лише додаю слова; насправді ж те, про що я розповідаю, — це навіть не *моя* доля, а доля цілого покоління — нашого унікального покоління з такою тяжкою долею, як у жодного іншого. Кожен із нас, навіть найменший та найнепомітніший, вражений до глибини душі майже безперестанними вулканічними поштовхами нашої європейської землі; в мене — як і в багатьох інших — немає жодної іншої переваги, ніж ця: як австрієць, як єврей, як письменник, як гуманіст і пацифіст, наперекір усьому я щораз опинявся там, де двигіння землі було найсильнішим. Тричі перекидали вони мій дім і все моє життя, позбавляли майбутнього та минулого, стрімголов жбурляли мене в порожнечу, в таке вже добре знайоме мені «нікуди». Але я не скаржуся; бо саме позбавлені батьківщини люди стають по-новому вільними — лише той, хто ні з чим не пов'язаний, може ні на що більше не зважати. Тож я сподіваюся, що зможу виконати принаймні одну головну умову будь-якого достовірного часопису — відвертість та неупередженість.

Адже я дійсно настільки відірваний від власного коріння та навіть від землі, що це коріння живить, — як мало хто в наш час. Я народився 1881 року в великій та могутній імперії, монархії Габсбургів, але не шукайте її на карті: її стерли з лиця землі безслідно. Я виріс у Відні, в цій 2000-літній наднаціональній метрополії, і мусив, немов злочинець, її покинути, перш ніж вона деградувала до одного з німецьких провінційних міст. Мою літературну працю тією мовою, якою я писав, спалили на попіл саме в тій країні, де мільйони читачів потоваришували з моїми книжками. Отож, я більше нікому не належу, скрізь чужий, у кращому випадку — гість. Також і справжня батьківщина, що її обрало моє серце, Європа, втрачена для мене з того часу, як удруге пошматувала себе самовбивчою братовбивчою війною. Проти власного бажання я став свідком жакливого падіння здорового глузду та найдикішого тріумфу жорстокості всіх часів; ніколи — я говорю про це не з гордістю, а із соромом — жодне покоління не зазнавало такого морального падіння з такої духовної висоти, як наше. За невеликий проміжок часу, від моменту коли в мене почали рости вуса і аж допоки вони посивіли, за ці півстоліття сталося більше радикальних перетворень та змін, ніж за десять людських поколінь, і кожен із нас відчував: їх було занадто багато! Моє Сьогодні так відрізняється від будь-якого мого Вчора, мої злети від моїх падінь, що інколи здається, ніби я прожив не одне, а кілька життів, що цілком відрізняються одне від одного. Бо часто буває так, що, коли я необережно згадую «Моє життя», то мимоволі запитую себе: «Яке життя?» Життя до світової війни, до Першої чи до Другої, чи теперішнє життя? Тоді знову ловлю себе на тому, що кажу: «Мій дім», і не знаю одразу, який саме із бувших моїми маю на увазі: той, у Баті, чи той, у Зальцбурзі, чи батьківський будинок у Відні. Чи коли кажу «у нас» і злякано згадую, що до людей моєї батьківщини належу так само мало, як до англійців або американців: більше не пов'язаний з земляками, а тут теж не маю тісного зв'яз-

ку; світ, у якому я виріс, і сьогоднішній, а також світ між цими двома, в моїх відчуттях віддаляються одне від одного все дужче і перетворюються на цілком різні світи. Щоразу, розповідаючи молодшим друзям епізоди з часів до Першої світової війни, з їхніх здивованих запитань я розумію, скільки з того, що для мене ще є дійсністю, для них уже стало історією або чимось таким, що годі й уявити. Але потайки в глибині душі я погоджуюся з ними: між нашим Сьогодні, нашим Учора та Позавчора зламано всі мости. Навіть я не можу не дивуватися тому надміру та різноманітності, що їх ми втиснули в короткий проміжок свого існування — нехай навіть надзвичайно незручного та під постійною загрозою, — а особливо коли порівнюю з укладом життя моїх пращурів. Мій батько, мій дід — що вони бачили? Кожен з них прожив своє одноманітне життя. Одне-єдине життя від початку і до кінця, без злетів і падінь, без потрясінь і загроз, життя з незначними хвилюваннями та непомітними змінами; в одному ритмі, спокійно та тихо, несли їх хвилі життя від колиски до труни. Вони жили в одній країні, в одному й тому ж місті, і навіть майже завжди в одному й тому ж будинку; події у світі, відбувалися, власне, лише в газетах, а не гримали їм у двері. Якась війна, певно, ставалася і в їхні дні, але порівняно з сьогоднішніми масштабами то була лише воєнка, та й розгорталася вона далеко від них, вони не чули гармат, а за півроку війна вже закінчувалася, забувалася, висхий листок історії, і починалося знову старе одноманітне життя. А в нас не було вороття, ніщо не лишилося таким, як раніше, ніщо не повернулося; нам судилося зазнати максимум труднощів, стільки, скільки зазвичай доля ощадливо виділяє для цілої країни на ціле століття. У найгіршому випадку одне покоління переживало революцію, інше — переворот, третє — війну, четверте — голод, п'яте — банкрутство держави, — а деякі благословенні країни, благословенні покоління не зазнали й цього. Але ми, ті, кому сьогодні по шістдесят років і хто де-юре ще має попереду трохи часу: що *не* бачили ми, *не* за-

знали, *не* пережили? Ми прогорнули каталог усіх можливих катастроф від палітурки до палітурки, та все ще не дійшли до останньої сторінки. Я був сучасником обох найбільших воєн людства і навіть пережив кожну на різних фронтах, одну — на німецькому, іншу — на антинімецькому. До війни я пізнав найвищий ступінь та форму індивідуальної свободи, а після неї — найнижчу за кількасот років, я був знаменитим, і був у немилості, був вільним та невільним, багатим та бідним. Усі бліді коні апокаліпсису промчали моїм життям, революція та голод, девальвація та терор, епідемії та еміграція; на моїх очах зростали та поширювалися масові ідеології, фашизм в Італії, націонал-соціалізм у Німеччині, більшовизм у Росії і, передусім, найжахливіша чума — нацизм, який отруїв квіт європейської культури. Мені випало бути беззахисним, безсилим свідком неймовірного падіння людяності у, здавалося, давно забуте варварство з його усвідомленою засадничою доктриною антигуманності. Нам судилося вперше за багато століть побачити війну без оголошення війни, концентраційні табори, муки, масові пограбування та бомбардування беззахисних міст, такі звірства, яких останні п'ятдесят поколінь уже не знали, а майбутні (сподіваюся) не знатимуть. Парадоксально, але у той-таки час, як у моралі наш світ відкинули на тисячоліття, я бачив, що у техніці та науці людство досягло небувалих звершень, одним помахом крила обігнавши досягнутого за мільйони років: підкорення неба літаками, передача людського слова на інший кінець землі за одну секунду і тим самим перемога над світовим простором, розчеплення атома, подолання найпідступніших хвороб, що лише вчора видавалося неможливим. До сьогодні людство ніколи не набувало такого диявольського вигляду і водночас не досягало такої богоподібності.

Я вважаю за свій обов'язок засвідчити це напружене, драматично багате на несподіванки життя, бо — я повторюю — кожен був свідком цих неймовірних перетворень, кожного змусили бути свідком. Наше покоління не мало можливості

утекти чи триматися осторонь, як раніше; завдяки цим новим можливостям миттєвого зв'язку нас було втягнуто в гущавину подій. Коли бомби руйнували будинки в Шанхаї, ми знали про це в Європі, у своїх кімнатах, перш ніж поранених встигали винести з тих будинків. Те, що відбувалося за тисячі миль за океаном, з'являлося перед нами на екранах. Ні захиститися, ні убезпечитися від цього знання та співпереживання. Не було жодної країни, куди можна було б утекти, не було тиші, яку можна було б купити, завжди і скрізь рука долі хапала нас і втягувала у свою нескінченну гру.

Доводилося постійно підкорятися вимогам держав, кидати жертви найбезглуздішій політиці, адаптуватися до найфантастичніших змін; хоч як запекло ти б не відбивався, ти був прикутий до спільної долі, тебе просто невідворотно тягнуло разом з усіма. Той, хто пройшов крізь цей час або кого крізь нього гнали та цькували — у нас майже не було перепочинку, — пережив більше історій, ніж будь-хто з його пращурів. Але й сьогодні ми знову стоїмо на зламі: завершення та новий початок. І зовсім не випадково я закінчую огляд мого колишнього життя конкретною датою. Той вересневий день 1939-го підбив остаточну риску під епохою, котра нас, 60-літніх, сформувала та виховала. Але якщо ми цим свідченням передамо наступним поколінням бодай скалку з того, що раніше було правдою, то ми працювали даремно.

Я усвідомлюю, якими несприятливими, проте надзвичайно характерними для нашого часу є обставини, за яких я намагаюся написати мої спогади. Я пишу посеред війни, на чужині і не маю нічого, що допомогло б освіжити пам'ять. У своєму готельному номері я не маю під рукою жодного примірника моїх книжок, щоденників чи листів від друзів. Неможливо дістати інформацію, бо в усьому світі поштовий зв'язок між країнами або припинили, або піддають цензурі. Всі ми живемо ізольовано, як сотні років тому, ще до того, як винайшли пароплав, залізницю, літаки і поштовий зв'язок. Отже, від мого минулого в мене немає нічого, окрім того,